

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ВА АҲМАД МАЙДОНИЙ

ЯКУБОВА ФЕРУЗА

Ўқитувчи, ТошДШИ

Аннотация. Ушбу мақола бир даврда яшаб ижод қилган икки буюк мутафаккир олим Замахшарий ва Майдоний ҳаёти ва ижоди ҳақида бўлиб, уларнинг ҳаёти ва қолдирган илмий мероси ўртасидаги муштараклик ёритилди. Икки буюк олим сиймоси ўрганилиб, улар ўртасида кўп ўхшашликлар борлиги аниқланди.

Таянч сўз ва иборалар: сарф илми, наҳв илми, исм, феъл, ҳарф, тилишунослик, тилишунос олим, фикҳ, фихрист, мажмуа, рисола, морфология, фонетика, тафсир, аруз илми.

Аннотация. Данная статья посвящена жизни и творчеству живших в одно время великих ученых Замахшари и Майдоны, схожести их жизненных путей и оставленного научного наследия (после изучения работ двух великих ученых были установлены многие схожие стороны).

Опорные слова и выражения: сарф, нахв, имя, глагол, буква, языкознание, языковед/лингвист, право, правовед, комплекс, брошюра, морфология, фонетика, толкование, аруз.

Summary. This article is dedicated to the life and work of two famous scholars such as az-Zamahshary and al Maydony who lived in the same historical period, the similarities in their lives and scientific heritage. After careful study of the works written by the two famous scientists, many similarities are noted by the author.

Keywords and expressions: the science of orphography and sentence structure (grammar), the name (noun), the verb, language studies, scholar-linguist, Fiqh, fikhris (registr, inventory number), collection, the risale the Morphology, the Phonetics, Tafsir, the science of Aruz

“Еру заминнинг кўркамлиги олимлар билан бўлса, осмону фалакнинг зийнати юлдузлар биландир”.

Маҳмуд Замахшарий

Ўз даврининг кўрки ва фахри бўлган олим – Маҳмуд Замахшарий (467/1075–538/1144) ўзининг яратган бой илмий ва бадий мероси билан ҳамон жаҳон хазинасига муносиб кўрк қўшиб келмоқда. Кўхна Хоразм заминида таваллуд топган, жаҳон фани ва маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшган олим араб тилининг грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, география, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид кўплаб асарлар ёзиб қолдирган.

Замахшарий дунёқарашининг шаклланишида, етук тилишунос бўлиб етишишида унга бевосита ва билвосита устозлик қилган, раҳнамолик қилган олимларнинг роли катта. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин яратилган замахшарийшуносликка оид тадқиқотларда бу ҳар томонлама исботлаб

берилди¹. Замахшарий тилишунос сифатида Абу Мударни ҳам устози, ҳам руҳоний – тариқат пири деб билган. Шу билан бирга ўз асарларида Сибавайҳи, Халил ибн Аҳмад Фараҳидий, Абу Али Фарисий ва бошқаларга бўлган муҳаббати, уларга ўзининг салафлари деб қараши унинг тилишуносликка оид асарларида ўз ифодасини топган. Кўп жойларда уларнинг сўзларини, фикрларини келтирган, илмий талқин қилган, асарларига шарҳлар ёзган. Ўрта асрлар илм-фанининг

¹ Қаранг: Рустамов А., Маҳмуд Замахшарий. – Т.: “Фан”, 1971. 32-б.; Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: “Камалак”, 1992. 80-б.; Исломов З. М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Мукаддмату-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танкидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида). Фил.ф. доктори.... дисс. – Т., 1999. 234-б.

ўндан ортик йўналишида ижод қилиб, мислсиз ютуқларни қўлга киритган Замахшарий ўзидан кейин катта илмий мерос қолдирган. Ва табиийки, вақт ўтиб, асрлар ошиб ўзи ҳам кейинги авлод вакиллари учун маънавий устоз, раҳнамо, салаф вазифасини бажарган¹.

Маҳмуд Замахшарий асарлари рўйхати турли манбаларда турлича келтирилади. Жумладан, атоқли немис шарқшунос олими К. Броккельман ўзининг *تاريخ الأدب العربي* – “Тариху-л-адаби-л-арабийи” – “Араб адабиёти тарихи” номли асарида Маҳмуд Замахшарийнинг 31 та асари ҳақида маълумот берган² бўлса, доктор Аҳмад Муҳаммад Хуфий *الزمخشري* – “Аз-Замахшарий” номли рисоласида унинг 48 асари борлигини айтиб ўтади³. Академик А. Рустамовнинг “Маҳмуд Замахшарий” китобида алломанинг 39 та асари ҳақида маълумотлар бор⁴. Б. З. Холидов ўз мақоласида Замахшарийнинг 55 та асар ёзганлигини таъкидлайди. Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг яна бир тадқиқотчиси У. Уватов “Нозик иборалар” номли китобида алломанинг 34 та асари оид маълумот берган⁵. Энг сўнгги илмий адабиётлардаги маълумотларга келсак, улар аллома қаламига мансуб асарлар сонининг ортганлигини кўрсатади. Жумладан, 1998 йил Байрутда Маҳмуд Замахшарийнинг “Асосу-л-балоғ” асари чоп этилди. Мазкур асарнинг муқаддима қисмида тадқиқотчи олим Муҳаммад Босил Уйун ас-Суд аллома асарларининг рўйхатини келтирган. Уларнинг сони 65 та⁶.

Замахшарий ўзига устоз деб билган замондоши, илмий фикрларини қадрлаган, ўз ижодида унинг асарларига ишончли манба, таянч, устун сифатида қараган киши – машҳур кўп-қиррали олим Аҳмад Майдоний ҳисобланади. Унинг асли исми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Майдоний бўлиб, у араб тили грамматикаси, фикр ва адабиётга оид асарлар муаллифидир.

Аҳмад Майдоний Ўрта Осиёда яшаб ижод этган фозил адиб ва тилшунос олимдир. Абдул Ғаффор бин Исмоил ўзининг “السِّيَاق” асарида зикр қилишича, олим нишопурлик бўлиб, умрини ўша ерда ўтказган⁷. Тарихий манбаларда унинг вафот этган йили кўрсатилган бўлиб, унга кўра аллома ҳижрий 518 йил рамазон ойининг 15 чи кунда, милодий 1124 йил 27 октябрда Нишопурда вафот этган⁸. Ал-Майда мақбарасига дафн қилинган. Демак, маълумотлардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, Майдоний вафот этган йиллари буюк тилшунос олим Маҳмуд Замахшарий 49 ёшда бўлганлар.

Аҳмад Майдоний бошланғич илмларни, худди Замахшарий каби, ўз отасидан олган. Унинг отаси ўз даврининг етук олимларидан бўлган. Абу Мудар Исфаконий (ваф. ҳижрий 508 й.), Абу Бакр Абдуллоҳ б. Талха б. Муҳаммад б. Абдуллоҳ Андалусий (ваф. ҳижрий 518 й.), Абу-л-Хаттоб б. ал-Батар, шайху-л-ислом Абу Мансур Наср Хорисийлар Замахшарийга устозлик қилишган бўлса, Аҳмад Майдоний Абу ал-Ҳасан Алий ибн Аҳмад Воҳидийдан ва Ёқуб ибн Аҳмад Нишопурийдан илм ўрганган.

Олимлик мартабасига ярашган бу шахсларнинг шогирдлари ҳам элда танилган. Жумладан, машҳур тилшунос олим “Ҳужжату-л-афадил” номи билан машҳур бўлган Али б. Муҳаммад б. Ҳорун Имроний (ваф. ҳижрий 560 й.), Ёқуб б. Али б. Муҳаммад б.

¹ Носирова М. Тилшунослик билимлари тарихи (араб тилшунослиги). – Т.: “Семурғ медиа”, 2011. 81-б.

² بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م. ص. 315

³ حمد محمد الخوفي. الزمخشري. القاهرة. دار الفكر العربي. 1966 م. ص. 58-63

⁴ Рустамов А., Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. 10-12-б.

⁵ Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: “Камалак”, 1992. 25-45-б.

⁶ محمد باسل عيون السود. أساس البلاغة. الجزء الأول. دار العلمية، بيروت-لبنان. 1998/1419، ص. 4-10

⁷ www.Maktabat al-maorif al-islamiyya/cjntents/exit.htm

⁸ بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م. ص.

Жаъфар Балхий, Муҳаммад б. Абу-л-Қосим б. ал-Байжуқ Баққолий Хоразмий (ваф. ҳижрий 562 й.)лар Замахшарийнинг қўлида тарбия олганлар¹. Майдонийнинг шогирдлари қаторида эса “Фароиду-л-хороид” ва “Шарҳу сақти-з-занд” асарларининг муаллифи Абу Йаъқуб Юсуф ибн Тохир Хуввийни кўриш мумкин. Майдоний форс тилининг устаси бўлган. Унинг “Ас-Самий фи-л-асамий” асари изоҳли луғат бўлиб, арабча исмларни келтирган ва ҳар бир мисолнинг форсча муқобилини берган. Майдонийнинг ўғли Абу Саид ибн Аҳмад отасининг изидан бориб, ушбу асарга тақлид қилиб “Китаб фил-асамий” асарини ёзган. Демак, Майдонийнинг ўғли ҳам шогирдлар қаторидан жой олган деб айта оламиз.

Ибн Анбарийнинг “Нузҳат-ул-албаи”, Ибн Халликоннинг (XIII) “Вафийату-л-аён”, Ибн Қифтий (XIII)нинг “Инбаҳу-р-руввот”, Ёқут Ҳамавийнинг (XIII) “Иршаду-л-ариб ила маърифатил-адиб”, Жалолиддин Суъутий (XVI)нинг “Буғйоту-л-вуот”, Ҳожи Халифа (XVII)нинг “Кашфу-з-зунун” каби асарларида ҳамда машҳур немис олими К. Броккельманнинг “Тариху-л-адаби-л-арабийи” асарида Маҳмуд Замахшарий ва Аҳмад Майдонийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин.

Маҳмуд Замахшарий “Ал-Муфасссал” асари билан араб ва ажамликларнинг устозига айланган бўлса, Аҳмад Майдоний “Мажму-л-амсал” асари билан араб ва Ўрта осиелик ажам олимлари орасида шуҳрат қозонган. Мазкур асар “Жомеъу-л-амсал”, “Китабу-л-амсал” номлари билан ҳам машҳур бўлган. Бу асарда беш мингга яқин араб масаллари ва мингга яқин халифалар ҳамда Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг издошлари айтган сўзлари келтирилган. Олим у ёки бу мақолнинг келиб чиқишига сабаб бўлган

воқеа ва ҳодисалар ҳақида ривоят ва ҳикоятларни ҳам илова қилган. Ушбу асар кўплаб олимларнинг таҳлил ва тадқиқот объекти бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Асар шу қадар машҳур бўлганки, одамлар Аҳмад Майдонийни “Соҳибу-л-амсал”, яъни “Масаллар китобининг соҳиби, эгаси” деб аташган.

Библиограф олимлар Аҳмад Майдоний асарларининг қуйидаги фихристини келтирадилар:

1. مجمع الامثال
2. السامى فى الاسامى
3. كتاب الهادى للشادى
4. بحث عن بناء الجمع و الحروف
5. رسائل نحوية صغيرة
6. نزهة الطرف في علم الصرف
7. منية الراضى برسائل القاضى
8. قيد الاوابد من الفوائد
9. تفصيل النشاطين
10. كتاب النحو الميداني
11. كتاب شرح المفضليات

Икки буюк олим – Майдоний ва Замахшарий бир даврда ижод қилган эканлар, бир-бирларининг суҳбатларидан баҳраманд бўлганларига ҳамда ўзаро ижодларидан бохабар бўлганларига ҳеч шубҳа йўқ. Ушбу фикримиз далили сифатида Майдоний ва Замахшарий ўртасида бўлиб ўтган “сўз ўйини”ни эслаш кифоя². Олимларнинг иккиси ҳам ўз даврининг эътиборли тилшуносларидан бўлганлар. Уларнинг араб тили грамматикасига бағишланган асарлари бир мажмуада мужассам бўлганлиги фикримиз исботидир. Маълумки, мадрасалар учун мўлжалланган мажмуалар ўша даврнинг энг машҳур асарларидан танлаб олиниб жамланган. Биз назарда тутаётган мажмуа Константинополда ҳижрий 1299, милодий 1881 йилда “Ал-жавааб” матбаасида босилган тошбосма бўлиб, унда 3 та нахвга оид асар бир китоб қилиб жамланган. Ушбу Истанбул нусхаси биринчи нашр

¹ Носирова М. Замахшарий ва Розий. Ўзбекистонда диний ва дунёвий кадрлар уйғунлиги. Илмий анжуман материаллари. – ТИУ. Сентябрь, 2009. 254–258-б.

² www.Maktabat.al-maorif.al-islamiyya/cjntents/exit.htm

хисобланади. Унда аввал Аҳмад Майдонийнинг “Нузхату-т-торф фи илми-с-сорф”, яъни “Сарф илмига саёҳат” китоби, кейин “Ал-унмузаж фи-н-наҳв” – “Наҳв илмидан намуна” (тузувчи замона устози, Маҳмуд ибн Умар Замахшарий), сўнгра учинчи китоб “Ал-иъраб фи-л-каваиди-л-иъраб”, яъни “Эъроб қоидаларида эъроб” (муаллифи араб тилининг имоми, сўнгги давр наҳвчиларининг энг фозили Жамолуддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф ибн Ҳишомдир) рисоласи жой олган. Шубҳасиз, ушбу учликдан тузилган мажмуа кўп асрлар мадраса талабалари учун қўлланма вазифасини ўтаган. Мазкур Истанбул тошбосмаси Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида 6913 инвентарь рақам остида сақланмоқда.

Ўрта асрлар Шарқида мадрасалар учун қисқа грамматик рисоалар ёзиш анаънаси бўлган¹. Бундай асарларда грамматик қоидалар қисқа, лўнда, содда ва равон тилда ифодаланган. Одатда, араб грамматикасига оид асарларда наҳв масалалари анъанавий тартибда, яъни аввал синтаксис, кейин морфология, сўнгра фонетика баён этилар эди². Замахшарийнинг “л-Муфассал” фумдаментал асари ва унинг ихчамлаштирилган “Ал-Унмузаж фи-н-наҳв” рисоласи бу қоидадан истисно бўлиб, аллома бу асар билан араб грамматикасини баён қилишнинг янги услуга асос солган. Асарда грамматик қоидалар сўз туркумлари – исм, феъл, ҳарф бўйича кўриб чиқилган.

Аҳмад Майдонийнинг “Нузхату-т-торф фи илми-с-сорф”, яъни “Сарф илмига саёҳат” китоби араб тилининг морфологиясига оид бўлса, “Рисаилу-н-наҳвиййати-с-соғират” ҳамда “Китабу-н-наҳви-л-майдоний”

асарлари синтаксисга бағишланган. Наҳв масалаларидаги грамматик қоидалар анъанавий тартибда ёзилган. Маҳмуд Замахшарий ва Аҳмад Майдонийнинг грамматик рисоаларини қиёсий ўрганиш шуни кўрсатдики, икки олим бир замонда яшаб ижод қилган ва ўз асарларини бир даврда араб тилшунослиги бўйича ёзишларига қарамасдан, уларнинг грамматикани талқин қилишлари ҳамда ёритиб бериш принциплари бошқа-бошқа бўлган. Шундай бўлса-да, улар ўз рисоаларида фойдаланган тилшуносликка доир атамалар, айниқса, сарф ва наҳв атамаларининг бир хиллигини кўрамыз.

Замахшарий даврдоши Майдоний каби ўзини масал ва маталлар ёзишда ҳам синаб кўрган. Замахшарийнинг “Ал мустаксо фи-л-амсал” (“Нихоясига етган масаллар”) деб номланган асари Майдонийнинг “Мажмуа-л-амсал” асари сингари масал ва маталларга бағишланган. Унда алифбо тиртибида йиғилган араб мақоллари ва масаллари мужассамлашган. Замахшарий томонидан келтирилган ҳикояларнинг айримлари³ Майдоний нақллариغا ўхшаб кетса-да (масалан, Жухо ҳақидаги ҳикоят), баъзи масал, афсона ва ривоятлар сюжети ўзига хослиги билан ажралиб туради (масалан, Анқо деган қуш тўғрисидаги ҳикоят)⁴. Тадқиқотчилар ал-Майдоний ва аз-Замахшарий тўпламларига сюжети бир хил бўлган ҳикоятларнинг киритилганлигининг сабабини бу икки олим муштарак манбаадан фойдаланганлигида деб билади⁵.

Икки буюк олим – Замахшарий ва Майдоний сиймосини ўрганиш уларда кўп ўхшашликлар борлигини кўрсатади. Жумладан, Маҳмуд Замахшарий бутун ислом оламида “Фаҳру-л-Хаваразм” ва “Устазу-д-дун-

¹ Носирова М. Тилшунослик билимлари тарихи (араб тилшунослиги). – Т.: Семурғ медиа, 2011. 81-б.

² Гиргас В. Очеркъ грамматической системы арабовъ. – СПб., 1873. – С. 16.

³ Замахшарий. Ал Мустакса фи амсал ал- араб. – Ҳайдаробод, 1962. Т.1. – С. 76.

⁴ Замахшарий. Ал Мустакса фи амсал ал- араб. – Ҳайдаробод, 1962. Т. 2. 150-б.

⁵ Шомусаров Ш. Ғ. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. Автореферат. – Т., 1997.

йа” номи билан танилган. Аҳмад Майдоний “Имамул аъимма” ва “Садру-л-афадил” ша- рафли номларини олган. Замахшарий ҳам, Майдоний ҳам ажамлик бўлишган.

Тарихчиларнинг ижмоъсига кўра, жаҳон- гашта олим Замахшарий ҳижрий 538 йили вафот этган ва ўз она юрти Урганчда дафн этилган. Майдоний ҳижрий 518 йили вафот этган ва ўз ватани Нишопурда дафн этилган.

Маҳмуд Замахшарий ва Майдоний яратган бадиий ва илмий асарлари давр синовларидан

ўтиб, ўзбек халқининг маданий мероси сифа- тида жаҳон хазинасидан жой олди. Биз ана шундай буюк олимларнинг авлоди эканлиги- мизни унутмаган ҳолда, доим фахрланиб, улар қолдирган бой меросни ўрганишда ўзимизда куч, шижоат ва хоҳиш топайлик.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ВА УНИНГ “ҲАРАКОТ” (“ТАСРИФУ-Л-АСМА) РИСОЛАСИ

АҲМЕДОВА РАЪНОХОН

Ўқитувчи, ТошДШИ қошидаги академик лицей

Аннотация. Ушбу мақола Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги “Тасрифу-л-асма” бобининг қисқача илмий таҳлиliga бағишланади. Мазкур қисм араб тили грамматикасининг қийин соҳасига бағишланганлиги сабабли зарур манба сифатида алоҳида кўринишда жуда кўп нусхаларда кўчирилган. У халқ орасида асарнинг бошланиш жумласи, яъни *حركات الإعراب* – “ҳарака:ту-л-иъра:б” номи билан танилган. Қўлёзмаларда унинг асл номи кўрсатилмаган. Исмларнинг турланишига бағишланган бу рисола 32 фаслдан иборат. Рисола анъанавий “Басмала”дан бошланиб, ундан сўнг араб наҳвидаги эъроб тушунчасига қисқача таъриф берилган.

Таянч сўз ва иборалар: Маҳмуд Замахшарий, “Ал-Муфасссал”, “Муқаддамату-л-адаб”, “Ал-Кашшоф”, “Асосу-л-балоба”, “Ҳаракот” (“Тасрифу-л-асма”), аниқлик артикли *ال*, изофа, нисбий исмлар, кичрайтирма исм.

Аннотация. Эта статья посвящена краткому научному анализу главы “Тасрифу-л-асма” из произведения “Муқаддамату-л-адаб” Махмуда Замахшари. Так как эта часть была посвящена трудной сфере грамматики арабского языка, то в качестве необходимого источника была использована для многочисленных копий. Она популярна среди народа начальными фразами произведения “Харака:ту-л-иъраб”. В рукописях ее настоящее имя не упоминается. Эта брошюра посвященная склонению имён (существительных) и состоит из 32 частей. Брошюра традиционно начинается с “Басмала”, затем даётся краткое описание понятию “иъраб” в арабском языке.

Опорные слова и выражения: Махмуд Замахшари, «Ал-Муфасссал», «Муқаддамату-л-адаб», «Ал-Кашшоф», «Асосу-л-балоба», «Харакат» («Тасрифу-л-асма»), определенный артикль *ال*, изофет, имена относительные, уменьшительное имя.

Summary. This article is dedicated to the brief scientific analysis of the paragraph “Tasrifu-l-asma” from the work “Muqaddamatu-l-adab” by Mahmood Zamahshary. As this part was dedicated to the complicated sphere of the Arabic language grammar, it was extentionally used as an essential source of reference. It is known as “Haraka:tu-l-i-rab” due to the lines it is beginning with. This manual is dedicated to the declension of nouns and consists of 32 parts. The manual traditionally begins with “Basmala” and then a brief explanation of the “i-rab” term in the Arabic language is given.

Keywords and expressions: Mahmoud Zamahshary, “al-Mufasssal”, “Muqaddamatu-l-adab”, “al-Kashshof”, “Asosu-l-baloba”, “Harakot” (“Tasrifu-l-asma”), the definite article of “*ال*”, *izafa* (apostrophe), the comparative names, the shortened name.

Узоқ тарихга эга бўлган ўзбек халқи, унинг юксак маданияти, кадриялари, бой илмий мероси бутун жаҳоннинг диққат-эътиборини

ўзига жалб этиб келган ва келмоқда. Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий каби